

Тіньова економіка: позитивні та негативні ефекти

Shadow Economy: Positive and Negative Effects

Марія Гордійчук¹
Maria Gordeychuk

¹ Zhytomyr National Agroecological University
7 Staryi Bulvar, Zhytomyr, 10008, Ukraine

DOI: [10.22178/pos.44-3](https://doi.org/10.22178/pos.44-3)

JEL Classification: [O17](#)

Received 24.02.2019
Accepted 25.03.2019
Published online 31.03.2019

Corresponding Author:
kashkinlaw@gmail.com

© 2019 The Author. This article is licensed under a Creative Commons Attribution 4.0 License

Анотація. У статті явище тіньової економіки розглянуто крізь призму існуючих підходів до позитивної або негативної її оцінки. В результаті автором обґрунтовується теза, що негативні наслідки тіньової економіки переважають.

Встановлено, що при еволюції тіньової економіки негативні ефекти починають повністю домінувати, оскільки саме негативний вплив має властивість накопичуватися і зростати по експоненті. У свою чергу, позитивні ефекти притаманні некриміналізованій частині тіньової економіки і тільки за її обмежених розмірів. З огляду на існуючі негативні та позитивні ефекти від тіньової економіки був зроблений висновок, що наявність останніх не усуває необхідності вжиття державою заходів по боротьбі з тіньовою економікою (не лише з криміналізованою її частиною, але й із тією, яка перебуває за рамками криміналітету).

Ключові слова: тіньова економіка; сіра економіка; тіньовий сектор; легалізація; виробництво; корупція; держава.

Abstract. In the article, the phenomenon of shadow economy is considered through the prism of existing approaches to its positive or negative assessment. As a result, the author substantiates the thesis that the negative effects of the shadow economy prevail.

It has been established that in the evolution of the shadow economy, negative effects begin to dominate completely, since it is the negative effect that the property has to accumulate and grow exponentially. In turn, the positive effects are not inherent in the criminalized part of the shadow economy, and only in its limited size. Taking into account the existing negative and positive effects of the shadow economy, it was concluded that the presence of the latter does not eliminate the need for the state to take measures to combat the shadow economy (not only with its criminalized part but also with that which is beyond the framework of criminality).

Keywords: shadow economy; gray economy; shadow sector; legalization; production; corruption; state.

ВСТУП

Тіньова економіка, будучи «господарюючою системою», виконує ряд функцій, які впливають на суспільство, викликаючи різні ефекти. За характером впливу на процеси суспільного розвитку ці ефекти можна поділити на негативні (дестабілізуючі) та позитивні (стабілізуючі). Оскільки рівень тіньової економіки в Україні нині дорівнює 30–40 % від обсягу офіційного ВВП, то її ефекти носять, перева-

жно, негативний характер, причому практично за всіма видами і проявами. Даний факт актуалізує дослідження, присвячені тіньовій економіці, виявленню причин її існування, шляхів зменшення рівня тіньової економіки та аналізу ефектів впливу тіньової економіки на суспільство. Вважаємо, що розуміння цих ефектів дозволить окреслити найбільш перспективні шляхи зменшення рівня тіньової економіки, і, в результаті, – повного її викорінення.

Проблематику тіньової економіки та її впливу на національну економіку в своїх дослідженнях розкривали як вітчизняні, так і іноземні вчені, серед яких ми можемо виділити: О. Бандурку, І. Білозерова, А. Бунича, З. Варналія, Т. Заславську, Ю. Латова, О. Подмазко, Ю. Попова, С. Коваленко, Т. Корягіну, С. Потокіну, М. Тарасова, Т. Фірсову, Д. Фролова, О. Шевякова та інших.

Метою статті є визначення та дослідження ефектів, які провокує тіньова економіка.

РЕЗУЛЬТАТИ ДОСЛІДЖЕННЯ

Починаючи наше дослідження, зазначимо, що негативні ефекти тіньової економіки виявляються в деформаціях різних сфер суспільного життя, серед яких нами були виділені наступні:

1. Деформація податкової та бюджетної сфер. Вплив тіньової економіки на податкову сферу полягає в деформації податкового навантаження, яке веде до скорочення податкових надходжень до бюджету. Превалювання бюджетних витрат над надходженнями змушує державу посилювати податкове навантаження, що закономірно веде до ще більшого відтоку законослухняних громадян (платників податків) з офіційної економіки в тіньову. Загальний обсяг виробництва не тільки не зростає, а й закономірно знижується (мова йде про офіційну його частину), що призводить до зниження податкових надходжень. Масові ухилення від сплати податків, зарплати в конвертах є результатом непомірного податкового тягаря, який існує на сьогоднішній день в Україні.

Деформуючи бюджетну сферу, тіньовий сектор економіки створює для себе сприятливе середовище, оскільки скорочення доходів бюджету є причиною недофінансування державних інститутів регулювання економіки (контролюючих, правоохоронних органів). Особливо болісним є їх ослаблення й деградація в умовах кризи, коли існує найбільша потреба в забезпеченні прав і законних інтересів учасників економічних відносин. Не менш важливим результатом скорочення державних витрат є недофінансування соціальних програм. Це відбувається в той період, коли рівень соціальної диференціації населення досяг критичної величини і значна частина населення живе нижче рівня бідності, що ставить під загрозу стабільність у суспіль-

стві. Крім того, недофінансування державних витрат є однією з найважливіших причин кризи неплатежів. Невиконання бюджетом своїх зобов'язань є однією із причин загострення проблеми неплатежів, погіршує фінансовий стан підприємств реального сектора, позбавляючи їх оборотного капіталу та спонукаючи до використання екстремальних, а часом – і протиправних стратегій виживання [2, с. 70].

2. Деформація кредитно-грошової сфери. Тіньова економіка в даній сфері суспільних відносин негативно впливає на рівень інфляції (у бік її збільшення), підвищує шанс появи інвестиційних ризиків, спотворює структуру платіжного обороту і т.п. Оскільки тіньова економіка акумулює в собі величезні грошові кошти, то вона, відповідно, через об'єктивні економічні закони згубно впливає на обмінні курси та банківську систему. У свою чергу, ці кошти можуть бути використані й використовуються не лише для проникнення «чужорідних елементів» у структуру фінансових та комерційних установ, але й для їх контролю через підкуп, шантаж, залякування тощо представників даних установ.

Вплив тіньової економіки на кредитно-грошову сферу веде до падіння у населення довіри до кредитно-фінансових установ. Населення починає зберігати свої заощадження у валюті, при цьому перестає користуватися послугами банків, вважаючи за краще тримати заощадження «на руках». Гроші перестають «працювати» і виводяться з торгово-економічного обороту, «зависаючи мертвим вантажем» у населення.

Тіньовий сектор у нашій країні щільно інтегрувався у кредитно-грошову сферу, що не могло не позначитися на її розвитку. За 10 років в Україні було закрито 107 банків. На 01.01.2019 їх кількість скоротилася до 77. При цьому, як наголошується в бюлетенях Національного банку України, значна частина банків була ліквідована за активну участь у тіньовій економіці: легалізацію нелегальних доходів або виведення легальних грошей у тіньовий сектор. Незважаючи на «чистку рядів», тіньова економіка продовжує існувати і все ще використовує банки у своїй діяльності, просто перейшовши з дрібних банків у більш великі установи. Дана ситуація не сприяє поверненню довіри населення до банківської системи, оскільки громадяни впевнені, що відбулася не «чистка», а «перерозподіл ринку» [8].

3. *Деформація макроекономічної політики.* Така деформація виявляється, перш за все, у зростанні помилок макроекономічного регулювання, яке, як правило, пов'язане з відсутністю достовірних даних про масштаби, структуру та динаміку прихованої частини продуктивної діяльності в легальному й нелегальному секторі. Можна виділити наступні типові ситуації:

а) якщо нелегальна економіка зростає більш швидкими темпами, ніж легальна, і даний факт не відображається в статистиці, то уряд може продовжувати політику стимулювання економічного зростання за допомогою розширення грошової маси та впливу на попит (зростання державних витрат, пом'якшення кредитно-фінансової політики), тоді як це не є необхідним. Результатом такої політики може стати «перегрів» економіки, що супроводжується підвищенням темпів інфляції. Якщо, при більш динамічному розвитку нелегальної економіки, її товари та послуги виявляються дешевшими, то виникає ризик спотвореної оцінки темпів інфляції;

б) відсутність адекватного обліку масштабів нелегальної економіки може негативно позначитися на політиці зайнятості. Якщо працівники, зайняті в нелегальній економіці, рахуються як безробітні, то оцінка рівня безробіття виявиться вищою від реальної. Це може спонукати уряд до проведення експансіоністської політики за відсутності реальної необхідності в ній. Іншими словами, політика буде спрямована на збільшення сукупного попиту, падіння рівня виробництва та зростання зайнятості шляхом пом'якшення грошово-кредитної політики, а також збільшення державних витрат. Результат той самий – утворення браку робочої сили та зростання інфляції;

в) помилки при розробці економічного курсу можуть виникати і з інших причин, пов'язаних з недооцінкою наслідків нелегальної економіки: спотворення реального стану платіжного балансу в результаті неконтрольованого руху через кордон товарів і капіталів; завищення питомих показників податкового тиску і державних витрат у зв'язку з тим, що вони визначаються по відношенню до заниженого ВВП, який не враховує товари та послуги в нелегальному секторі; похибки при оцінці розподілу доходів.

г) зіставлення розмірів грошової маси із заниженим офіційним ВВП може внести спо-

творення у грошову політику держави. Якщо доходи від нелегальної економічної діяльності зростають швидше, ніж ВВП, то темпи зростання грошової маси, які розраховуються на основі офіційних економічних показників, виявляться меншими від тих, які визначаються реальними потребами економіки [7, с. 65].

4. *Деформація інвестиційних відносин.* Особливістю тіньової економіки є паразитичний спосіб її існування, у зв'язку з чим вона вбудовується в існуючі виробничі ланцюжки. Ті ж ланцюжки, які вона створює, зазвичай в тій чи іншій мірі пов'язані з криміналітетом (наркотики, торгівля людьми, проституція, зброя і т.п.). Суб'єкти беруть участь у тіньовій економіці, бажаючи отримати максимальний прибуток за мінімальних ресурсів та часу. Завдяки такому підходу країна, по суті, стає донором інших країн, що не сприяє залученню інвестиційних ресурсів. При цьому й залучені інвестиційні ресурси використовуються з аналогічною метою, оскільки інвестиційна привабливість України на світовій арені перебуває на мінімальному рівні, незважаючи на всі запевнення влади у зворотному. Зарубіжні інвестори готові інвестувати свої гроші в ті проекти, які дозволяють відразу ж отримувати високий прибуток, але загалом вони пов'язані з видобутком та вивезенням із країни корисних ресурсів і копалин, а не відкриттям на території країни заводів та фабрик з виробництва продукції.

За всі роки незалежності в Україну було залучено 50,1 млрд. дол., у тому числі за 2017 рік – 2,2 млрд. дол., а за 2018 рік – 1,5 млрд. дол. При цьому кількість нових проектів, пов'язаних з прямими іноземними інвестиціями, останнім часом не перевищує 70 одиниць на рік. Наприклад, за 2017 рік в Україні відкрито 67 нових проектів прямих іноземних інвестицій на суму 1,8 млрд. дол., а в 2013 році таких проектів налічувалося 111 на суму 4,8 млрд. дол. Як зазначається в Огляді інвестиційного клімату в Україні за 2018 рік, який склав *The Bleyzer Foundation* найбільш значущими обмеженнями для прямих іноземних інвестицій залишаються діловий клімат та корупція. У якості основних проблем ведення бізнесу іноземні інвестори посилаються на корупцію в судових органах, погану інфраструктуру, сильні корисливі інтереси та слабкий захист прав власності [8]. Специфічні умови для бізнесу в нашій країні призводять до того, що інвестиції в економіку здійсню-

ють представники іноземної організованої злочинності, яка здатна захистити свої капіталовкладення, а також поєднувати легальні способи заробляння грошей з нелегальними. Для таких інвесторів проблеми нашої країни в інвестиційній сфері є сприятливими.

5. Деформація галузевої структури економіки. Деформація галузевої структури економіки – це вплив на неї таких тіньових економічних процесів, які призводять до спотворення виробничих відносин. Серед основних негативних ознак можна виділити: посилення кризових явищ в економіці та затягування періоду, за якого вона може бути відновлена і стабілізована; порушення пропорцій виробництва промислового сектору та збільшення обсягу часу на його структурну перебудову; ослаблення соціальної спрямованості економіки і т.п.

Крім усього зазначеного вище, тіньова економічна діяльність:

по-перше, сприяє зростанню інвестиційних ризиків, що знижує попит на інвестиційні товари і стимулює спад у галузях інвестиційного комплексу;

по-друге, тіньова економічна діяльність зосереджена, переважно, в спекулятивному фінансовому і торговельно-посередницькому секторах економіки, стимулюючи їх розвиток на шкоду реальному виробництву;

по-третє, структура економіки дрейфує в бік зростання питомої ваги паливно-енергетичної та сировинної орієнтації зовнішньоекономічних зв'язків. Це обумовлено масовим незаконним вивезенням за кордон стратегічно важливих сировинних товарів;

по-четверте, з усіх колосальних обсягів доходів, які отримуються в результаті тіньової економічної діяльності, лише незначна частина витрачається на підтримання власне злочинної діяльності. Основна маса доходів інвестується в легальну економіку. Результатом є розвиток видів діяльності, що використовуються для полегшення здійснення кримінальної діяльності (надання інформаційних, транспортних, розподільчих та інших послуг) а також тих видів діяльності, які забезпечують отримання швидкого прибутку;

по-п'яте, розвиток тіньової економіки спричиняє зростання витрат на забезпечення безпеки й охорони, відволікаючи економічні ресурси від виробництва інших благ. Витрати

даної групи у багатьох країнах включаються до витрат злочинності [5, с. 38].

6. Деформація ринкового механізму конкуренції. Підприємства, які працюють на ринку легально, у повній відповідності з українським законодавством, повинні вступати в заздалегідь програшні конкуруючі відносини з підприємствами нелегального сектора економіки.

Підприємства нелегального сектора знижують загальну ефективність легальних підприємств, заважають їм нарощувати виробництво, поширювати свої товари на нові ринки збуту і накопичувати той потенціал, який зарубіжні фірми витрачають на розробку й використання у своїй діяльності нових інноваційних та ризикованих продуктів. Загалом вітчизняні фірми перебувають на межі рентабельності і не можуть дозволити собі робити ризиковані кроки, які у випадку невдачі призведуть не лише до втрати фінансів і часу, а й до банкрутства та ліквідації самого підприємства.

Серед конкретних форм тіньової економічної діяльності, які порушують правила конкуренції, особливо виділяються зловживання домінуючим становищем на ринку, незаконне користування авторськими правами, інтелектуальною власністю, засобами індивідуалізації продукції юридичної особи, комерційний підкуп. Особливо деструктивним є вплив на режим – це встановлення монопольного контролю над ринками і сферами діяльності. Здатність організованої злочинності продукувати великі капітали, проникати в законний бізнес та спричиняти банкрутство конкурентів за допомогою контролю над цінами, є серйозною загрозою майбутньому будь-якого суспільства [1].

Слід зазначити, що наведені вище деформації не є вичерпними. Тіньова економіка також істотно впливає на соціальні й екологічні відносини, систему виробництва і т.п. Наприклад, незаконний видобуток бурштину вже завдав непоправної шкоди екології України. Видобуток бурштину призвів до знищення у Рівненській області родючого шару ґрунту на площі понад 1000 га землі, пошкодження понад 400 га лісу. Ці території вже зараховані до зон екологічного лиха. Відзначимо, що експерти оцінюють обсяг нелегального видобутку бурштину на північному заході України від 120 до 300 тонн бурштину на рік з оборотом тіньового ринку 200–300 млн. дол. США [9].

При здійсненні законного видобутку бурштину вживається низка заходів, спрямованих на відновлення лісового покриву та запобігання ерозії ґрунту, які повністю ігноруються суб'єктами тіньової діяльності. В ході масового, а в багатьох випадках – і незаконного вилову морепродуктів у Чорному морі різко знизилася популяція мідій, білуги, севрюги, осетра, камбали калкан, скумбрії чорноморської, окремі види риби зникли повністю.

До ще більш катастрофічних наслідків призводить забруднення чорноморського басейну. Забруднення відбувається не лише по причині відмови (ігнорування) проведення необхідних природоохоронних заходів, а й у результаті неконтрольованого, ненормативного використання в тіньовому виробництві природних ресурсів; захоплення під несанкціоноване будівництво господарських об'єктів територій рекреаційних зон, берегової лінії морів, охоронюваних територій і т.п.; зростання обсягу ввезення з-за кордону твердих побутових відходів, у т.ч. важко утилізованих; недоотримання інвестиційних ресурсів, потрібних для природоохоронних цілей; несплати ресурсно-екологічних та штрафних платежів, передбачених чинним законодавством, у тому числі міжнародним [3, с. 63]. Слід акцентувати увагу на тому, що екологічний фактор часто не враховується при дослідженні впливу тіньової економіки на державу, при цьому, на нашу думку, небезпеку впливу нелегальної економіки на природокористування слід актуалізувати й висувати на передній план. Тіньова економіка негативно впливає не лише на матеріальне забезпечення людей, а й істотно скорочує «життя» всього людства, руйнуючи екологію на планеті.

Тіньова діяльність нівелює встановлені трудовими відносинами правила, спрямовані на захист прав працівників. Це пов'язано з відсутністю не лише гарантій соціального страхування, оплати праці, але й безпеки у сфері соціально-економічних, організаційних, технічних, гігієнічних та лікувально-профілактичних заходів і засобів, що забезпечують безпеку, збереження здоров'я та працездатності людини у процесі праці.

Незважаючи на наявність вагомих негативних ефектів, які генерує тіньова економіка внаслідок свого існування, необхідно виділити й позитивні ефекти. Але при цьому дані позитивні аспекти притаманні не всій тіньо-

вій економіці, а лише її некриміналізованій частині, тобто «сірій» економіці. Наприклад, це стосується економічної діяльності, яка не заборонена законом, але при цьому приховується від оподаткування. Така діяльність, незважаючи на своє приховування від державних органів, буде робити внесок у виробництво ВВП.

Згідно наукових джерел, які було проаналізовано, позитивні сторони тіньової економіки полягають у наступному [7, с. 21]:

тіньова економіка породжує легальну економічну діяльність (шляхом використання доходів від нелегальної економічної діяльності на придбання товарів та послуг, створених легально, або «відмиті» злочинні капітали обкладаються податком)), сприяючи, таким чином, зростанню ВВП;

до позитивних сторін прихованої економічної діяльності можна віднести можливість запобігання банкрутству приватної особи або підприємств шляхом тінізації у кризових ситуаціях, не припиняючи при цьому своєї діяльності;

тіньова економіка сприяє забезпеченню зайнятості деякої частини населення. Зокрема, неформальна зайнятість полегшує матеріальне становище малозабезпечених [8, с. 66];

тіньова економіка формує більш ефективні форми економічної діяльності, які забезпечують виживання господарюючих суб'єктів у критичних ситуаціях;

тіньова економіка сприяє створенню в діяльності традиційних сфер нових ринкових ніш у період спаду офіційної економіки і падіння рівня життя населення;

тіньова економіка формує недержавну фінансову базу для вирішення соціальних завдань.

С. Потокіна стверджує, що тіньова економіка сигналізує про необхідність коригування існуючої державної економічної політики, про напрями вдосконалення правової бази, яка регулює підприємницьку діяльність. Крім того, на думку автора, тіньова економіка не лише пом'якшує негативні наслідки функціонування ринку (наприклад, забезпечуючи зайнятість населення, задоволення споживчого попиту), але й забезпечує морально-етичний захист суспільства за допомогою заборони таких форм економічної діяльності, які суперечать прийнятним у суспільстві нормам моралі [6, с. 32].

Слід зазначити, що «сіра» економіка, на відміну від легальної, характеризується більш особистісним характером взаємовідносин між особами, які беруть у ній участь. Наприклад, покупець і продавець самі шукають контакти, оскільки небезпека викриття не дозволяє продавцю запропонувати свої послуги звичайним способом. Крім того, ділові відносини вимагають особистої довіри. Особа, яка працює нелегально, завжди повинна бути впевнена, що роботодавець не повідомить контрольні відомості владі. А той, хто платить без квитанції, навряд чи зможе звернутися до суду, якщо товар або якість праці виявляться не на рівні [6, с. 86].

В цілому ми вважаємо, що позитивні ефекти тіньової економіки залежать не тільки від її виду, а й від фактичного розміру. Обмежений розмір «сірої» економіки, яка є складовою частиною тіньової економіки, характеризується переважанням позитивних ефектів над негативними. Основний її ефект полягає у стимулюванні малого й середнього підприємництва. Малий та середній бізнес, з огляду на ризики підприємницької діяльності на початку своєї діяльності, вважає за краще працювати «в тіні», не витрачаючи зайвих коштів на сплату податків та зборів, неофіційні побори чиновників, хабарі та вирішення інших «робочих моментів», які виникають у підприємств, що працюють у легальній економіці. І лише в міру зростання і розвитку, дані підприємства «легалізуються».

Відзначимо, що тіньова економіка забезпечує зайнятість для того прошарку населення країни, який часто не має можливості утримувати себе і своїх близьких з інших джерел доходів. Тіньова діяльність дає роботу пенсіонерам, вагітним, особам, які не мають трудового стажу, молоді, неповнолітнім та ін.). Крім того, товари і послуги «сірої» економіки за своєю ціною політикою є доступними для соціально незахищених груп населення, що частково знижує існуючу в суспільстві соціальну напруженість.

Як і будь-яка система, тіньова економіка перебуває в динаміці, вона розвивається й ускладнюється. З обмеженого розміру та існування на задньому плані легальної економіки вона прагне до домінування, поглинання. У міру розвитку відбувається криміналізація тіньової економіки, подальше її структурування за видами і формами.

Позитивний вплив тіньової економіки на економіку України був характерним для 1991–2000 років, саме тоді спостерігався позитивний комплексний ефект від впливу тіньової економіки. Це було пов'язано з проведеними економічними реформами, наслідком яких стало різке скорочення робочих місць в усіх галузях економіки, і навіть зникнення багатьох із них, без появи нових робочих місць, здатних абсорбувати вивільнену кількість робочої сили. Саме завдяки тіньовій економіці мільйони українців мали гроші на прожиття. Після 2000 року став переважати негативний комплексний ефект впливу тіньової економіки, що не дозволило державі закріпити економічне зростання [4, с. 195]. На сьогоднішній день еволюція тіньової економіки в нашій країні вже призвела до того, що вона існує паралельно, на рівні з легальною. Така економіка не вдосконалює систему регулювання економіки, а лише призводить до посилення боротьби за розподіл існуючих ринків. Розвиток тіньового сектора економіки підриває європейські прагнення України, розмиває етичні норми, стирає межу між кримінальними й некримінальними видами діяльності, розбещує населення і державний апарат. Загалом, тіньова економіка є реальною загрозою сталому соціально-економічному та духовному розвитку, суспільно-політичній стабільності українського суспільства.

ВИСНОВКИ

Підсумовуючи слід зазначити, що ми прийшли до висновку про наявність у тіньовій економіці як позитивних, так і негативних ефектів. При цьому при еволюції тіньової економіки негативні ефекти починають повністю домінувати, оскільки саме негативний вплив має властивість накопичуватися і зростати по експоненті. У свою чергу, позитивні ефекти притаманні не криміналізованій частині тіньової економіки, і лише при її обмежених розмірах. З огляду на існуючі негативні та позитивні ефекти від тіньової економіки, вважаємо, що наявність останніх не усуває необхідності вжиття державою заходів по боротьбі з тіньовою економікою, і не лише з криміналізованою її частиною, але й і з тією частиною тіньової економіки, яка перебуває за рамками криміналітету.

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ / REFERENCES

1. Bekrjashev, A., Belozеров, I., & Bekrjasheva, N. (2000). *Tenevaja jekonomika i jekonomicheskaja prestupnost'* [The shadow economy and economic crime]. Omsk: Omskij gosudarstvennyj universitet (in Russian)
[Бекряшев, А., Белозеров, И., & Бекряшева, Н. (2000). *Теневая экономика и экономическая преступность*. Омск: Омский государственный университет].
2. Gerasin, A. (2006). *Tenevye processy v jekonomike sovremennoj Rossii* [Shadow processes in the economy of modern Russia]. Moscow: MGU (in Russian)
[Герасин, А. (2006). *Теневые процессы в экономике современной России*. Москва: МГИУ].
3. Kovaljov, V., & Get'man, E. (2011). *Problemy i perspektivy razvitija jekonomiki v morskome prirodopol'zovanii* [Problems and prospects of economy development in marine natural management]. *Visnyk Odeskoho derzhavnoho ekolohichnoho universytetu*, 11, 62–72 (in Russian)
[Ковалёв, В., & Гетьман, Е. (2011). Проблемы и перспективы развития экономики в морском природопользовании. *Вісник Одеського державного екологічного університету*, 11, 62–72].
4. Podmazko, A. (2013). *Jeffekty tenevoj jekonomiki: sravnitel'nyj analiz raznovektornyh posledstvij* [Effects of the shadow economy: a comparative analysis of various consequences]. *Ekonomichni innovatsii*, 53, 187–198 (in Russian).
[Подмазко, А. (2013). Эффекты теневой экономики: сравнительный анализ разновекторных последствий. *Економічні інновації*, 53, 187–198].
5. Potokina, S. (2003). *Institucional'nye formy i metody nejtralizacii "tenevoj" jekonomiki v Rossii* [Institutional forms and methods of neutralizing the "shadow" economy in Russia] (Doctoral thesis). Tambov: n. d. (in Russian)
[Потокина, С. (2003). Институциональные формы и методы нейтрализации «теневой» экономики в России (Автореферат кандидатской диссертации). Тамбов: n. d.].
6. Firsova, T. (2005). *Nejtralizacija vozdeystvija tenevoj jekonomiki na hozjajstvennuju dejatel'nost' regiona* [Neutralization of the impact of the shadow economy on the economic activity of the region] (Doctoral thesis). Moscow: n. d. (in Russian)
[Фирсова, Т. (2005). Нейтрализация воздействия теневой экономики на хозяйственную деятельность региона (Автореферат кандидатской диссертации). Москва: n. d.].
7. Jesennbekov, A. (2009). *Teoreticheskie podhody k opredeleniju i strukture tenevoj jekonomiki* [Theoretical approaches to the determination and structure shadow economy]. *Nauka, novye tehnologii i innovacii Kyrgyzstana*, 10, 62–67 (in Russian).
[Эсеннбеков, А. (2009). Теоретические подходы к определению и структуре теневой экономики. *Наука, новые технологии и инновации Кыргызстана*, 10, 62–67].
8. The Bleyzer Foundation. (2019). *Current reports*. Retrieved February 1, 2019, from <http://www.bleyzerfoundation.org/macroeconomic-updates/current-reports>
9. Zerkalo nedeli. Ukraine. (2016, February 25). *V Ukraine ezhegodno dobyvajut do 300 tonn "nelegal'nogo" jantarja – Minjekologii* [In Ukraine, up to 300 tons of "illegal" amber are mined every year - the Ministry of Environment]. Retrieved February 1, 2019, from https://zn.ua/UKRAINE/v-ukraine-ezhegodno-dobyvayut-do-300-tonn-nelegalnogo-yantarya-minekologii-205465_.html (in Russian)
[Зеркало недели. Украина. (2016, Февраль 25). *В Украине ежегодно добывают до 300 тонн «нелегального» янтаря – Минэкологии*. Актуально на 01.02.2019. URL: https://zn.ua/UKRAINE/v-ukraine-ezhegodno-dobyvayut-do-300-tonn-nelegalnogo-yantarya-minekologii-205465_.html].